

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344135>

УДК 94(477)«1920/1930»

UKRAINIAN SOCIETIES OF LUXEMBOURG AND REPRESENTATIVES OF THE COSSACKS IN PROCESSES CONSOLIDATION OF LOCAL EMIGRATION (1920s–1930s)

Olena Bachynska

DSc (History), Professor
Department of History of Ukraine and special
historical disciplines

Odesa I. I. Mechnikov National University

2 Zmiiienka Vsevoloda St, Odesa, 65082,

Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>

E-mail: Olena_an@ukr.net

Uliana Hromovych

Post-graduate student

Department of History of Ukraine and Special
Historical Disciplines

Odesa I. I. Mechnikov National University

2 Zmiiienka Vsevoloda St, Odesa, 65082,

Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0001-6961-4906>

E-mail: gromovicula@gmail.com

Citation: Bachynska, O., & Hromovych, U. (2025)

Ukrainian societies of Luxembourg and
representatives of the Cossacks in processes
consolidation of local emigration (1920s–1930s),
*Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of
Department of Cossack History in the South of
Ukraine*, 20, pp. 179–192.

Submitted: 11.11.2025.

Abstract

The article is devoted to the formation and activities of the Ukrainian community of Luxembourg in the interwar period (1920s–1930s).

The first mentions of the formation of the Ukrainian community in Luxembourg begin in 1923. At this time, Ukrainian political and military figures who participated in the Ukrainian Revolution of 1917–1921 moved to Central Europe. The activities of the Ukrainian community in Luxembourg are inextricably linked with the Ukrainian communities of France. The Luxembourg community included representatives of Cossack societies who used Cossack themes and traditions for their Ukrainian identity. The complexity of relations among the Ukrainian emigration in the late 1920s – early 1930s was also reflected in the lives of Ukrainians in Luxembourg. The community actively preserved the memory of prominent Ukrainian figures, supported Ukrainians during the terrible times of the Holodomor. The study of the Ukrainian community of Luxembourg is proposed for the first time in historical literature. For its study, documentary materials from the Archives of the city of Esch-sur-Alzette (Luxembourg) were involved. These documents are being published in Ukrainian translation for the first time.

Keywords: *Ukrainian community, Luxembourg, France, interwar emigration, Cossacks, Ukrainian Revolution of 1917–1921.*

УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА ЛЮКСЕМБУРГА ТА ПРЕДСТАВНИКИ КОЗАЦТВА В ПРОЦЕСАХ КОНСОЛІДАЦІЇ МІСЦЕВОЇ ЕМІГРАЦІЇ (1920–1930-ті рр.)

Олена Бачинська

Доктор історичних наук, професор
Кафедра історії України
та спеціальних історичних дисциплін,

Анотація

Стаття присвячена формуванню та діяльності української громади Люксембурга у міжвоєнний період (1920–1930-ті рр.).

Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Змієнка Всеволода, 2, м. Одеса, 65082,
Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>
E-mail: Olena_an@ukr.net

Громович Уляна

Здобувачка
Кафедра історії України
та спеціальних історичних дисциплін
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Змієнка Всеволода, 2, м. Одеса, 65082, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0001-6961-4906>
E-mail: gromovicula@gmail.com

Цитування: Бачинська О., Громович У. Українські товариства Люксембурга та представники козацтва в процесах консолідації місцевої еміграції (1920–1930-ті рр.). *Чорноморська минувшина* : зап. Від історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 179–192.

Отримано: 11.11.2025 р.
0,8 д.а.

Перші згадки про формування української громади в Люксембурзі розпочинаються у 1923 р. В цей час в Центральну Європу переїжджають українські політичні та військові діячі, які брали участь в Українській революції 1917–1921 рр. Діяльність української громади в Люксембурзі нерозривно пов'язана з українськими громадами Франції. В складі люксембурзької громади були представники козацьких товариств, які використовували козацьку тематику та традиції для своєї української ідентичності. Складність взаємин в середині української еміграції в кінці 1920-х – початку 1930-х років відобразилась і в житті українців Люксембурга. Громада активно зберігала пам'ять про видатних українських діячів, підтримувала українців в жахливий часи Голодомору. Дослідження української громади Люксембурга запропоновано вперше в історичній літературі. Для її вивчення були залучені документальні матеріали архіву з міста Еш-сюр-Альзетт (Люксембург). Ці документи в перекладі українською мовою друкуються вперше.

Ключові слова: українська громада, Люксембург, Франція, міжвоєнна еміграція, козацтво, Українська революція 1917–1921 рр.

Міжвоєнний період став часом значної української політичної та військової еміграції, яка шукала притулку та можливості продовження боротьби за незалежну Україну після Української революції у 1917–1921 рр. Хоча найбільші еміграційні центри сформувалися у Польщі, Чехословаччині та Німеччині, у Франції теж осіла значна частина політичних і військових діячів УНР та ЗУНР. Про формування еміграційних центрів у багатьох країнах Європи існує значна історична література, особливо це стосується Болгарії, Польщі, Чехословаччини – роботи В. Бондаренко, В. Власенко, А. Якімової та інших. Характеристиці життя української еміграції в цілому, присвячені роботи С. Наріжного [15] та В. Трощинського [21]. Останнім часом, свої праці присвятили діяльності українських громад у міжвоєнний період у Франції В. Савченко [2], О. Денека [18] та інші. В той самий час формуванню української громади у Великому герцогстві Люксембург спеціального дослідження немає, а отже це визначило мету нашої публікації, в якій презентовані архівні документи з цієї проблематики 1930-х рр. ХХ ст. Вони зберігаються у Архіві Еш-сюр-Альзетт (CULT-8-b-1-008 та CULT-8-c-1-003). Частина з них була передана мерією міста Еш місту Стрий (Україна) та знаходиться в асоціації «Україна» (L'Ukraine) в Люксембурзі. Автори публікації вдячні цій асоціації української громади Люксембурга за люб'язно надані матеріали, і за сприяння в цьому особисто к.і.н. Жанні Сердюк.

Люксембург розташований на межі Франції та Німеччини і тому знаходився на перетині різних потоків еміграції. Попри свої невеликі розміри Люксембург, пропонував порівняно стабільні можливості та умови працевлаштування. Це приваблювало емігрантів, які вже не могли, внаслідок різних обставин, залишатися в інших значних емігрантських центрах. Протягом 1920-1930-х років у Франції та Німеччині існувала значна кількість різних політичних течій серед українців, які групувались у численні товариства та організації. Українська громада

Люксембурга складалась зі студентів, колишніх військових, козаків, інженерів та інших. Більшість центрів емігрантів у Франції та Німеччині формується у 1923-1924 рр., коли в країни Західної Європи переїжджають в значній кількості українські політичні та військові діячі, які брали участь в Українській революції 1917-1921 рр.

У 1923 р. «Спілка українських студентів у Німеччині» об'єднувала представників різних закладів освіти в Берліні і нараховувала до 180 студентів, переважно з Наддніпрянської України [15, с. 89, 104]. Через матеріальну кризу частина цього студентства поступово переїжджає у Люксембург. Тут вони заснували комітет, що допомагав студентам комунікувати між собою, в час кризи шукати заробіток, отримувати візу тощо. Газета «Діло» зазначала: «якщо громадянство та українські організації не поспішать з визначною поміччю студентам у Німеччині, Люксембург стане досить великим центром нової категорії українського студентства «студентів-робітників» [3, с. 3; 15, с.104]. Як свідчить сучасник, для того, щоб місцеві громади оформились, емігрантам потрібно було зміцнитися матеріально і духовно, адже «їх гнали сюди злидні, що годі було витерпіти» [9, с. 9]. У цьому ж, 1923 р., з'являється перша організаційна структура українців у Великому герцогстві Люксембург. Про це зазначає у травні 1933 р. комісар поліції міста Еш-сюр-Альзетт: «українське товариство, яка фактично існує з 15 січня 1923 року, має на меті надання всілякої допомоги українським емігрантам, які проживають у Великому Герцогстві [Люксембург]» («L'association ukrainienne en question, que existe de fait depuis le 15.1.1923, a pour but l'assistance sous toutes les formes aux émigrants ukrainiens résidants dans le Grand-Duché») [12].

Протягом наступних років українська спільнота Люксембурга активно долучалася до організаційних процесів у Франції. 21 вересня 1924 р. в Кнютанжі відбувся підготовчий з'їзд громад Франції, де вже була представлена українська громада Люксембурга. Її презентували Антоненко, Білинський та Леонід Галяфре [8, с. 10-11]. Їх робота підготувала проведення першого українського емігрантського з'їзду, який відбувся на початку січня в Парижі. На першому з'їзді було засновано «Союз українських емігрантських організацій у Франції», складено статут і обрано виконавчий орган Союзу – Генеральну раду. До Союзу громада Люксембургу не могла увійти, згідно з законодавством Франції, адже являла собою організацію іншої держави. Незважаючи на це, на першому з'їзді громаду Люксембургу представляв згаданий вище Леонід Галяфре, дипломат, секретар і член місії УНР в Парижі з 1921 по 1924 рр. Він увійшов до першої Генеральної ради Союзу. Як не дивно, але на другому з'їзді Л. Галяфре представляв громаду Кнютанжу [16, с. 12-14]. Слід зауважити, що вже в статуті Союзу було закладено принципи об'єднання громад на підґрунті «незалежності Державності Української та соборності земель її», а мета діяльності української еміграції на цих з'їздах апелювала до козацького гетьмана Пилипа Орлика: «Що не вдалося славному гетьманові Орликові, те мусить доконати у Франції вірна його заповітам сучасна наша еміграція» [9, с. 9-13]. В той самий час територіальна близькість до французьких громад створювала і спільні можливості, і спільні проблеми. Такими проблемами стали: незнання французької мови, невизнання української національності владою, боротьба з пропагандою російських емігрантів та «більшовиків» [9, с. 10]. Делегація від української громади Люксембурга брала участь в Першій конференції української еміграції в Празі у травні 1929 р. й отримала для голосування один мандат [тут і далі див.: 22, ч. 29-30 (185-6), 14 липня 1929 р., с. 40-41].

Про те, що українська спільнота Люксембурга була близька до громад Франції свідчать не лише спільні суспільно-політичні інтереси, в тому числі в Союзі. В березні 1926 р. громади Люксембурга та Оден-ле-Тіш (Audun-le-Tiche) провели свято на честь Тараса Шевченка. За повідомленням газети «Діло» вечірка пройшла з успіхом. Вступна промова була виголошена українською та французькою мовами. Значною проблемою стала відсутність музикантів і оркестру в обох громадах, але хор перекрив цей недолік. На вечірці був присутній мер Оден-ле-Тіш, директор люксембурзької залізної гуті¹, редактор люксембурзького часопису. Далі газета надзвичайно чуйно описувала враження від цього свята: «Ім імпонувала та єдність і організованість, якої свідками вони були. Особливо ж подобалось повага й чемність, з якою

¹ Об'єкт промисловості, де з руди видобували залізо за допомогою великих печей.

трималися наші громадяни. Вони майже чекали на ту саму розв'язність та безцеремонність відносин, які панують поміж робітниками інших націй. Але ж наші козаки тримали себе гарно, з надзвичайно високим почуттям власної гідності, що треба підмітити і поставити їх у приклад усім нашим людям на чужині» [19, с. 3-4]. Важливим моментом в даному повідомленні, крім центральної теми, є те, що члени громади пов'язували себе з козацьким минулим і називали себе козаками, що було одним з маркерів ідентичності, який включав феномен української історії. Вже в травні 1926 р. громада Люксембурга взяла участь у Великодній службі в Оден-ле-Тіш, де було до 200 осіб з різних сусідніх громад, а саме Кнютанжу, Ромба, Омекура, Нансі. Службу провів один з відомих настоятелів перших українських парафій у Франції Павло Гречишкін, колишній козак армії УНР. Зазначимо, що громада українців в Оден-ле-Тріш була однією з найбільших і нараховувала близько 120 осіб [22, ч. 46, 26 вересня 1926 р., с. 29]. Разом з іншими українськими громадами країн Європи українці Люксембурга долучились до збору коштів на вшанування пам'яті Симона Петлюри, після його трагічного вбивства в Парижі. У 1926 р. українська спільнота Люксембурга збрала для цієї мети 115 бельгійських франків [22, ч.46, 26 вересня 1926 р., с. 30].

1927-1928 роки для української громади Люксембурга стали досить активними. Змінюється кількість її членів. На роботу до Люксембурга приїхали випускники Української господарської академії у Подєбрадах з Чехословаччини. Як свідчать дані статистики серед них був один агроном, один технік та декілька інженерів. Не всі знайшли відповідну роботу, частина випускників повернулася у назад [20, с.13; 14, с. 2]. В 1927 р. помер козак УСС та УГА Йосип Буній, який проживав Еш-сюр-Альзетт. Під час поховання промову виголосив інженер Палієнко, співав українських хор під керівництвом Сидоренка [11; 22, ч. 43(101), 20 листопада 1927 р.]. Після тривалого життя та праці в громаді Люксембурга українець Столянко переїхав до Кнютанжу, де перекладав статут цієї громади та клопотався про його легалізацію [22, ч. 22-23 (230-231), 8 червня 1930 р., с.38]. Однак українська громада Еш-сюр-Альзетт продовжувала своє діяльне існування та долучалася до заходів українців Оден-ле-Тіш. 23 січня 1927 р. вони разом відзначили річницю проголошення Незалежності УНР. З промовами і доповідями виступили їх очільники Оден-ле-Тіш – Хохун, Еш-сюр-Альзетт – С. Шкрабій. Хор під керівництвом згаданого вище Сидоренка виконав гімн і кілька пісень, далі була вечеря на 100 осіб, танці «під гру невеликої струнної оркестри». На вечері були гості різних національностей. Поряд з політичною вагою свята значною радістю в громадах було те, що серед тих українців, які працювали на місцевому заводі й копальні нікого не звільнили, на відміну від інших [22, ч. 7 (65). 13 лютого 1927 р.]. Через місяць громади спільно відзначали свято Великодня. В церкві м. Оден-ле-Тіш для них провів службу отець Башинський, голова церковної ради. До парафії належало до 100 осіб з українських громад Оден-ле-Тіш, Еш-сюр-Альзетт та Вільрю. Українська преса відзначала, що парафія «має власні ризи, придбані на пожертви парафіян та вишиті старанням місцевого жіночого товариства, скромненький, але дуже гарний переносний іконостас й інші приладдя до богослуження» [22, ч. 10 (68), 6 березня 1927 р.].

Громади тримались разом не лише на святкові дні, але й у скорботі. Коли від нещасного випадку помер видатний член громади Оден-ле-Тіш Максим Гаврилюк (псевдоним – Вдовиченко), громада Люксембурга прибула з шанобою провести в останню путь українського поета та перекладача [22, ч. 8 (114), 19 лютого 1928 р.]. Упродовж наступних років громади також об'єднувались для проведення різноманітних заходів, долучались до пожертв на різні цілі. Зокрема, на щорічному святкуванні Незалежності УНР в Оден-ле-Тіш виступив доповідач Нетреба з української громади Люксембурга, та співав хор під керівництвом відомого вже Сидоренка. Громади Оден-ле-Тіш та Еш-сюр-Альзетт разом вшанували пам'ять головного отамана Симона Петлюри «жалібною академією», де голова української громади Люксембурга Григорій Rogozний виголосив промову, в якій наголосив на велич тої ролі, яку відіграв С. Петлюра в історії України. Українці Еш-сюр-Альзетт разом з українцями Омекура та Кнютанжа обговорювали лекцію професора Олександра Шульгина на тему «Положення української справи», а також лекцію публіциста та журналіста Поля Шефера з Берліна про ознаки кризи в радянській економіці. Від громади Люксембурга було зібрано 260 бельгійських франків на дитячу школу імені Тараса Шевченка в громаді Кнютанжа [22, ч. 5 (161), 27 січня

1929 р.; ч. 10 (166), 3 березня 1929 р.; ч. 24 (180), 9 червня 1929 р., с. 26; ч. 27 (183), 30 червня 1929 р., с. 26; ч. 5 (213), 2 лютого 1930, с. 27].

У 1928 р. в Люксембурзі проходив Міжнародний Конгрес колишніх (бувших) комбатантів, в ньому брали участь дві українські організації: Українська Спілка військових інвалідів («Українська спілка інвалідів Армії УНР») та Українське військово товариство («Товариство бувших вояків Армії УНР») у Франції [4, с. 3224; 5, с. 30; 22, ч. 37 (143), 23 вересня 1928 р.]. Висловимо припущення, що такий з'їзд був проведений в Люксембурзі не випадково. Саме тут активну діяльність проводив сотник Осип Твердовський. Він походив з козацької родини м. Ніжин. Був одним з організаторів Вільного козацтва. Проїшов складний бойовий шлях під час Української революції 1917-1921 рр., був інтернований в таборах Польщі. Після 1922 р. переїхав до Франції, де працював у копальнях та фабриках. З 1925 р. оселився у Еш-сюр-Альзетт у родині Флямантів. Поблизу проживала і родина його похресника Павленка. Протягом 1925-1929 рр. Осип Твердовський став очільником філії Легії українських націоналістів (ЛУН), а пізніше відділу Організації українських націоналістів (ОУН) в Люксембурзі. Вже в травні 1929 р. в клубі української громади в Оден-ле-Тіш відбувся виступ представника паризької секції ЛУН сотника Михайла Антоненка, в якому йшлося про мету, завдання та програму організації. Однак, як писала газета «Тризуб»: «вражіння на аудиторію докладчик не зробив ні гарного, ні злого, можливо тим, що далеко не володів даром слова, а ... де-які запитання властиво так і zostалися без відповідей». В обговоренні виступили голова громади Оден-ле-Тіш – Хохун і сотник Осип Твердовський, який «говорив про петиції до Ліги Націй, що деякі громадяни не хотіли підписувати». Між Осипом Твердовським і Михайлом Антоненком, як вважала газета, не було єдиного розуміння діяльності організації [22, ч. 24 (180), 9 червня 1929 р., с. 26-27].

В керівництві осередком ЛУН Осипу Твердовському допомагав секретар сотник Олекса Чуб, який теж проживав у м. Еш-сюр-Альзетт. У квітні 1930 р. Осип Твердовський помер від поранення, що отримав ще у 1917 р. Сучасники згадували про нього так: «З вибухом революції в 1917 р. віддається всеціло нашій визвольній боротьбі. Як комендант українізованого куріня, ранений в боях під Тернополем у голову, попадає в Київську лікарню, з якої в часі наступу Муравйова втікає до рідного Ніжина. Тут разом із своїм старшим братом бл. п. Матвієм – котрий в 1919 р. помер на тиф у Проскуріві – організує військовий відділ і разом із студентським відділом бере участь у відомих боях під Крутами, де по нещаснім бою був оточений московською навалою. Героїчним зусиллям, козацькою відвагою та окликом «Слава Україні!» кидається з недобитками свого відділу на ворога, продирається через його ряди й таким чином рятує від нехибної смерті ці недобитки, котрі пізніше ще довго давались у знаки ворогам, і відходить у Ніжин [23, с. 16]. Під час поховання сотника зібрались українці Люксембурга та сусідніх громад, різні українські організації надіслали співчуття, серед яких «Товариство вояків армії УНР», українська громада в Оден-ле-Тіш, українські націоналісти з Кнютанжа та Омекура, «Товариство запорожців» з Омекура, робітники заводу «Arbed» та інші. Представники люксембурзької громади виголосили промову українською та французькою мовами, серед яких її голова Григорій Рогозний, колишній сотник артилерії Армії УНР та Симон Шкрабій. Проявом значної поваги до діяльності цього «козацького сотника» стала наявність прапорів місцевих громад та синьо-жовтих прапорів з тризубом. Цікавим є також те, що кошти на пам'ятник Осипу Твердовському збирало «Товариство запорожців» у Франції. Вони вважали це своїм обов'язком перед «видатним старшим запорожцем» і доручили справу згаданому сотнику Олексі Чубу (він похований поруч з О.Твердовським у 1984 р.) [22, ч. 20-21, 25 травня 1930, с. 54]. «Товариство запорожців» складалося з тих, хто воював в підрозділах Армії УНР (Запорозька дивізія, Залізна дивізія), перебував у таборах інтернованих у Польщі, зокрема в м. Каліш. Їхня співпраця була продовженням попередніх зв'язків. «Товариство запорожців» активно відстоювало козацьку традицію в новітній військовій інтерпретації, використовувало відповідну символіку та термінологію. Члени організації називали один одного «побратимами», вкладаючи в це слово поняття «козацького братерства», замість «панібратства»; мали посади полковника, хорунжого, бунчужного, сотника, скарбничого, писаря. В їхньому колі з'явився цікавий термін «запорожизм», що був «основним первнем їхнього вояцького світогляду» і означав «активізм,

посвята Україні й народові, та чесне життя й чесна смерть» [13, с. 15-16]. На пошану очільника товариства полковника Івана Дубового сучасники писали: «Сила та – невмируще та повсякчасне завзяття козацьке нашого народу, що не дало йому впасти на крутій дорозі історичній. Оце чисте серце вояцьке, яке віддається без надуми, за єдине право – вмерти за Україну!» [10, с. 7].

В кінці 1929 р. за ініціативи української громади Оден-ле-Тіш було скликано загальні збори членів цієї громади, а також української громади в Люксембурзі, філії «Товариства Вояків Армії УНР» в Оден-ле-Тіші та філії Українських націоналістів у Люксембурзі для винесення протесту червоному терору – переслідуванням і знущанням, які відбувалися в Україні над представниками української інтелігенції [22, ч. 6 (214), 9 лютого 1930 р., с. 20].

Безпосередньо у Люксембурзі не було філії Українського військового товариства або «Товариства запорожців», але представники української громади з Еш-сюр-Альзетт активно долучалися до їх діяльності. Так, в березні 1930 р. Військове товариство організувало покладання вінків на могилу короля Карла XII та ініціювало пошуки могили гетьмана Івана Мазепи; в травні – представники української громади Люксембурга зробили пожертви на інвалідний фонд Військового товариства: сотники О. Твердовський, Г. Rogozний, О. Чуб, В. Балабан та В. Артищук (майбутній голова української громади Люксембурга у 1932 р.), П. Потапенко, Ф. Танський, В. Кернович, А. Сузима, В. Пономаренко, О. Тарногородський, В. Бокай. Вони зібрали понад 300 бельгійських франків [22, ч.13(221), 30 березня 1930, с. 28-30; ч. 18 (226), 4 травня 1930, с. 23].

Політичне життя українського середовища Люксембурга відзеркалювало ситуацію в загальноукраїнському русі у зв'язку з діяльністю ОУН. Наприклад, у 1932 р. виступ одного з провідних діячів ЛУН та ОУН Миколи Сціборського викликав жваву дискусію, що стосувалася взаємин уряду УНР та організацій, що він презентував. В обговоренні взяли участь голова громади І. Софроненко, А. Сузима та С. Шкрабій. У підсумках зустрічі пролунало побажання «не взаємного поборювання, а взаємного об'єднання, яке буде найбільшою загрозою ворогові». Під час відповідей на запитання з'ясувалось, що серед українських громад «найтяжчий стан правний і матеріальний в Болгарії і Австрії. Дуже тяжко в Чехії, в Німеччині і Бельгії, трохи краще у Франції і задовольняюче в Люксембурзі» [22, ч. 5 (313). 31 січня 1932 р., с. 11]. Активна діяльність ОУН призвела до розколу в середині громади Люксембурга, що позначилося в пресі. У вересні 1932 р. відбулись вибори до місцевої громади. Керівниками було обрано – Івана Софроненка (голова), Тимофія Мельничука (скарбник), Євгена Петренка (секретар), Олександра Тарногородського (голова ревізійної комісії), Пилипа Потапенка (член комісії). За незаконне проведення попередніх виборів було виключено з громади: Олекса Чуба, Михайла Іващенко, Василя Артищука, Василя Бокай і Федора Танського. Це були представники місцевої групи «організованих націоналістів», які продовжили життя та діяльність в Еш-сюр-Альзетт [22, ч. 41 (349), 23 жовтня 1932, с. 27-28]. Ці події відбулись у документах поліції. Зокрема, в травні 1932 р. керівник поліції Еш-сюр-Альзетт повідомляв, що у 1932 р. п'ять членів української громади «заснували інше товариство під назвою «Товариство взаємної допомоги та підтримки між українськими емігрантами» («Société de Prévoyance et des Secours mutuels entre les émigrants»). Статут цього товариства був затверджений міністерським наказом від 14 березня 1933 р. і опублікований». Керівник поліції вважав, що останнє товариство «мало за мету не лише взаємну допомогу, а було створено головним чином для поширення підіривних ідей ... що стосується політичних поглядів цих осіб, то жоден з них не виділявся під час свого перебування в нашому місті» [12].

Ймовірно така ситуація відбулася в наведених нижче документах (див. документи 1 – 4), де одним з керівників української громади значиться Василь Артищук («Association Ukrainienne au Grand-Duché de Luxembourg»), тоді як в новій організації «Громада» керівником був Іван Софроненко («Société des Ukrainiens émigrés au Grand-Duché de Luxembourg «Hromada»). Як видно зі статуту цього товариства, воно засновано 15 січня 1933 р. і було афілійованим з Генеральною Радою Союз українських емігрантських організацій у Франції. Ними була започаткована місцева українська бібліотека (див. документ 4).

Налагодились зв'язки й з громадами інших сусідніх країн. На Великодні свята 1933 р. Люксембург відвідали голова української громади в Брюсселі інженер Ю. Яковлів та представник

Головної еміграційної ради. Обговорювалися справи відносин між громадами та вирішувалися необхідні для цього організаційні питання [22, ч. 19 (377), 7 травня 1933 р., с. 14]. Внаслідок такої співпраці на запрошення української громади Люксембурга з Бельгії приїхав професор Вадим Щербаківський. Він прочитав лекцію про різницю між українцями та росіянами, зупинився на ситуації в радянській Україні, де панує «комунізм як невільництво найгіршого гатунку». Професор розповів про важливість музейної справи та про Музей визвольної боротьби України в Празі. Лекція була сприйнята з великим захопленням і навіть, завершилась жертвами на музей [22, ч. 39 (493), 6 жовтня 1935 р., с.14]. У 1935 р. громада долучилась і до жертв на Бібліотеку імені Симона Петлюри в Парижі. Добродії І. Софроненко, Є. Петренко, Севаст'янів, Б. Винницький, М. Винницька, П. Потапенко, С. Шкрабій, І. Петрик зібрали, зокрема, 85 люксембурзьких франків [22, ч. 15 (469), 14 квітня 1935 р., с.11].

Голодомор 1932-1933 рр. в Україні викликав у еміграції жах і бажання допомогти. В більшості країн Європи українські громади створювали комітети допомоги голодуючим в Україні, складали грошові пожертви та намагались допомогти в інший спосіб. Не залишилися осторонь й українці Люксембурга. В грудні 1933 р. громада зібрала 190 люксембурзьких франків для голодуючих, а згодом ініціювали створення «Комітету допомоги голодуючим в Україні та Кубані» («Comite de secours et aux du affames de l'Ukraine et du Kouban» або «Comité de secours aux affamés de l'Ukraine») [22, ч. 44 (402), 3 грудня 1933, с. 14]. Комітет та його статут затвердила місцева влада в травні 1934 р. (див. документ 5-6). Як свідчать документи 5-6, в Комітеті було 32 особи з населених пунктів Люксембургу (Еш-сюр-Альзетт, Шиффланж, Дюделанж, Кайль) та з сусідніх громад Франції (Оден-ле-Тіш та Вільрю). Більшість членів було з міста Еш-сюр-Альзетт. Головою Комітету обрали Івана Софроненка. Як зазначала преса, 5 червня в Комітеті було вже 45 осіб і серед них відомі жителі Люксембургу. Комітет закликав робити пожертви та «усе можливе, щоб освітити в пресі становище України» [22, ч. 24 (430), 1 липня 1934, с. 13].

За ініціативи Комітету 29 жовтня 1933 та 1934 рр. було визначено днем «жалібного засідання» на знак протесту проти подій в Україні тобто Голодомору. В засіданні взяли участь не лише українці, але й люксембуржці [22, ч. 46-47 (452-453), 16 грудня 1934, с. 28-29]. На весні 1936 р. Комітет вирішив провести ярмарок-виставку товарів, які могли б бути продані або замовлені, а отримані кошти мали піти голодуючим в Україні. Визначили три складових відділи ярмарки-виставки: серед яких пропонувались до уваги вироби з тканини, з дерева, картини, книги тощо (див. документ 7). Місцева влада досить стримано сприйняла проведення ярмарки-виставки, зазначивши, що Комітет «у своєму запиті передбачає, що продаж або замовлення цих експонованих предметів має відбуватися одночасно. Це надає заходу характеру бізнесу, або принаймні характеру тимчасового бізнесу, для відкриття якого, згідно з указом Великого герцога від 14 серпня 1934 року, потрібен дозвіл Генерального директора торгівлі та промисловості. З цієї причини зацікавлені сторони повинні подати свої запити до уряду Великого герцога в Люксембурзі» [12]. Не зупиняючись лише на такому заході голова української громади Іван Софроненко вирішив привернути увагу до ситуації в радянській Україні відповідною лекцією в листопаді 1936 р. Як зазначала преса «Виклад одбувся у великій салі «Arbeiterwohl», але багатьом із публіки прийшлося стояти. Цікава тема притягнула стільки слухачів. Влаштував виклад «Люксембурзький Комітет боротьби з комунізмом» ... Свій виклад п. Софроненко почав на релігійній основі. Представив він потім докладно, як виглядає «царство», яке називають «робітничим раєм» та додав, що майже три мільйони найкращих українських селян большевики вислали до Сибіру та на Соловки на каторжні роботи. Всі були зворушені оповіданням, а багато жінок при цих словах плакало. Додав при тому докладчик про голод та злидні, що прийшли внаслідку московсько-комуністичного режиму». Після завершення доповіді присутні просили виголосити цю доповідь в інших центрах [22, ч. 43-44 (547-548), 13 грудня 1936, с. 24-25].

Отже, українська громада Люксембурга сформувалась одночасно з іншими громадами країн Центральної Європи. Вона мала в своєму складі представників різних соціальних груп та політичних напрямів. Це позначилось на житті емігрантів і у відповідних документах, які запропоновані до уваги читачам. Українська громада Люксембурга в 1920-1930-х роках була особливо пов'язана з сусідніми українськими громадами Франції – Оден-ле-Тіш, Омекур та іншими. Вони спільно організовували відзначення релігійних свят, вшановували пам'ять

видатних українських діячів, пам'ятних дат, складали пожертви, слухали лекції тощо. Частина українців Люксембургу були тісно пов'язані з козацькими та військовими організаціями, зокрема з «Українським військовим товариством» або «Товариством запорожців» у Франції, мали звання або посади, що продовжувало козацькі традиції. Це ставало одним з елементів їх української ідентичності, надавало приклад козацької мужності та звитяги.

Документи:

Документ 1. Лист міського голови до окружного комісара щодо відсутності заперечень для реєстрації Товариства. Еш-сюр-Альзетт, 27 жовтня 1932 року (Фотокопія. Оригінал. Друковано. Французька мова. Переклад У. Громович).

27 жовтня 1932 року

Z/P.

Пану окружному комісару
Люксембург

Маю честь надіслати Вам два примірники проекту статуту, поданого Товариством українських емігрантів, яке Ви визнаєте товариством допомоги, що підпадає під дію закону від 11 липня 1891 року про товариства взаємодопомоги.

Оскільки згадане товариство не має політичної спрямованості, я вважаю, що ніщо не заперечує задоволення запиту.

Міський голова
[підпис]

Документ 2. Звернення товариства «Громада» до мера міста Еш-сюр-Альзетт. 30 грудня 1932 року (Фотокопія. Оригінал. Рукопис. Французька мова. Переклад О. Бачинська).

УКРАЇНЬСЬКА ГРОМАДА
у Великому Герцогстві Люксембург

Еш-сюр-Альзетт, 30 грудня 1932 р.
Люксембург.
Меру міста Еш

Пане,

Дозвольте нам висловити наші найкращі побажання.
Благаємо вас, пане мере, люб'язно підтвердити наші запевнення у найщиріших намірах.

Голова В. Артищук
[Підпис]

Документ 3. Звернення представників українського товариства «Громада» до міської ради міста Еш-сюр-Альзетт щодо затвердження статуту. Еш-сюр-Альзетт. 29 квітня 1933 року (Фотокопія. Оригінал. Друковано. Французька мова. Переклад У. Громович).

Еш-сюр-Альзетт, 29 квітня 1933 року

Міській раді міста Еш-сюр-Альзетт
Панове,

Маємо честь подати Вам наш статут «Товариства українських емігрантів» у Великому князівстві Люксембург «Громада» (тобто українською мовою «Товариство»¹) і сподіваємося, що Ви зможете його затвердити своїм підписом.

Прийміть, панове, запевнення у нашій найвищій повазі.

[Рукописні підписи членів товариства:]

Софроненко Іван
Петренко Євген
Мельничук Тимофій
Тарногородський Олександр
Шкрабій Симон
Мельничук Катерина

¹ Так в документі.

Гоголь Дмитро
Потапенко Пилип
Петрик Іван
Зборівський Іван]

Документ 4. Статут товариства «Громада». Еш-сюр-Альзетт, 29 квітня 1933 року.
(Фотокопія. Оригінал. Друковано. Французька мова. Переклад У. Громович).

Товариство українців «Громада», що проживають у Великому Герцогстві Люксембург.

Статут

Стаття 1. Товариство українців Великого Герцогства Люксембург під назвою «Громада», було засноване 15 січня 1933 року в Еш-сюр-Альзетт; товариство, метою якого є поширення української літератури, підтримка братерства між його членами та управління громадською бібліотекою.

Стаття 2. Члени сплачують вступний внесок у розмірі десяти франків та щомісячний абонемент у розмірі трьох франків.

Стаття 3. Кожен новий член [Товариства] приймається шляхом голосування загальних зборів після подання заяви про прийняття двома дійсними членами.

Стаття 4. Товариство керується загальними зборами та комітетом із трьох членів, а саме: президентом, секретарем та скарбником, обраними загальними зборами, та контрольним комітетом із двох членів, також обраних цими зборами.

Стаття 5. Президент скликає загальні збори найменше двічі на рік та запрошує наглядовий комітет на засідання зборів, якщо він вважає це необхідним.

Стаття 6. Товариство афілійовано з Генеральною радою українських емігрантів в Парижі.

Стаття 7. У разі ліквідації цього Товариства бібліотека буде передана до центральної бібліотеки «Петлюри» в Парижі.

Стаття 8. Будь-які зміни до статуту або ліквідація [Товариства] можуть бути винесені на голосування лише шляхом референдуму¹ всіх членів і вважаються дійсними лише за умови, що дві третини членів схвалили рішення.

Комітет:

[підпис] Софроненко Іван, вулиця П. Клода, 2, Еш-Альзетт, голова;

[підпис] Петренко Євген, вулиця Індустріальна, 60, [Еш-Альзетт], секретар;

[підпис] Мельничук Тимофій, вулиця Шарбонс, 59, [Еш-Альзетт], скарбник.

Ревізійна комісія:

[підпис] Тарногородський Олександр, бульвар Принца Генрі, 34, [Еш-Альзетт].

[підпис] Потапенко Пилип, вулиця Дікса, 58, [Еш-Альзетт].

Члени:

[підпис] Мельничук Катерина, вулиця Шарбонс, 59.

[підпис] Зборівський Іван, вулиця Індустріальна, 60.

[підпис] Петрик Іван, вулиця Адольфа Еміля, 23.

[підпис] Гоголь Дмитро, вулиця Адольфа Еміля, 14.

[підпис] Шкрабій Симон, вулиця Др. Велтера, 20.

Переглянуто 1 травня 1933 року

Міська рада Еш-сюр-Альзетт

Документ 5. Звернення представників «Комітету допомоги голодуючим в Україні та Кубані» до членів міської ради щодо створення організації. Еш-сюр-Альзетт. 18 травня 1934 року (Фотокопія. Оригінал. Друковано. Німецька мова. Переклад У. Громович).

КОМІТЕТ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ В УКРАЇНІ ТА КУБАНІ.

Штаб-квартира: Еш-сюр-Альзетт, вулиця Альзетт, 47.

Еш-сюр-Альзетт, 18 травня 1934 року

¹ Тут – згоди.

Високоповажні члени міської ради Еш-сюр-Альзетт

Панове.

Маємо честь повідомити Вам про створення Комітету під вищезгаданою назвою та з головним офісом в Еш-сюр-Альзетт з метою збору коштів для матеріальної підтримки нужденного населення України та Кубані. З люб'язного дозволу додаємо наш статут¹ та список членів.

Ми розраховуємо на їхнє доброзичливе схвалення.

З повагою

Секретар
[підпис Є. Петренко]

Голова
[підпис І. Софроненко]

Документ 6. Список учасників «Комітету допомоги голодуючим в Україні та Кубані». Еш-сюр-Альзетт, 18 травня 1934 року (Фотокопія. Оригінал. Друковано. Німецька мова. Переклад О. Бачинської).

КОМІТЕТ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ В УКРАЇНІ ТА КУБАНІ
Список учасників

№	Ім'я та прізвище	Місто проживання	Вулиця	
1.	Іван Софроненко	Еш/Альзетт	Альзеттштрассе 47	Голова
2.	Пані Др. Бастіан (Mme. ² Dr. Bastian)	"	" 80	Заступник
3.	Осип Принц (Jos. Prinz)	"	Промислова 14	Секретар
4.	Годфройд/Годфруа (Godefroid Nic.)	Микола Шиффланж	Вендельштрассе 64	Скарбник
5.	Микола Дюземон (Nic. Dusemon)	Еш/Альзетт	Редінгер (Redinger) 45	"
6.	Жозеф Урт/Ют (Joseph Ourth)	"	Мішель Роданж 128	Аудитор
7.	Віктор Ноєнс/ Нойєнс (Vict. Neuens)	"	Люксембурзька	"
8.	Еміль Айшен (Emil Eischen)	"	Шпітальштрассе 14	"
9.	Вінницький Борис	Оден-ле-Тіш	Маршала Жоффра 5	Член
10.	Вінницька Марія	"	"	"
11.	Білобровець Артем	Вільрю	вулиця Карно 41	"
12.	Ляшко Микола	"	"	"
13.	Скуратов Олександр	"	"	"
14.	Коуз/Кузь Микола (Kouz Nic.)	"	"	"
15.	Потапенко Пилип	Еш/Альзетт	Діксштрассе 53	"

¹ В документах не має.

² Mme. Або Mad. – фр. «Мадам» – тут і далі перекладено «Пані».

16. Вдова Ж. Гілберта ¹	"	Альзеттштрассе 40	"
17. Микола Санд	"	Редінгерштрассе 6	"
18. Кароліна Тустановська	"	"	"
19. Вагнер Фелікс	Кайль	Тетінгерштрассе	"
20. Пані Ролінгер	Еш/Альзетт	Др. Вельтерштрассе 20	"
21. Петрик Іван	"	Діксштрассе 79	"
22. Пані Б. Йост	"	Візенштрассе	"
23. Пані Е. Тілл	"	Люксембурзька	"
24. Пані Гааш	"	Альзеттштрассе 47	"
25. Магдалено Джулі	"	Діксштрассе 79	"
26. Симон Шкрабій	"	Др. Вельтер[штрассе] 20	"
27. Михайло Мельхіор	"	Банхофштрассе	"
28. Петренко Євген	"	Індустріальна 60	"
29. П'єр Рейланд	"	Др. Вельтер[штрассе] 20	"
30. Т. ² Вюртс	"	Редінгерштрассе 106	"
31. Самосенко Петро	Дюделанж	Хуттенштрассе 156	"
32. Пані Ермес-Дюземон	Еш/Альзетт	Ж. П. Мішельс	"

Документ 7. Звернення представників «Комітету допомоги голодуючим в Україні та Кубані» до членів міської ради щодо проведення виставки для збору коштів. Еш-сюр-Альзетт. 27 лютого 1936 року (німецька мова. Переклад авторів даної публікації).

Еш-Альзетт, 27 лютого 1936 року

КОМІТЕТ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ
В УКРАЇНІ ТА КУБАНІ
Еш-сюр-Альзетт (Люксембург)
Вулиця Альзетт, 47

Шановним членам міської ради
міста Еш-сюр-Альзетт

Шановні панове!

Оскільки наш комітет існує вже кілька років, наші статuti були визнані міською адміністрацією на той час, і ми досягли значних успіхів у нашій роботі за цей період, і ми не бажаємо залишатися бездіяльними, щоб допомогти та підтримати цих пригнічених людей у їхній скруті, ми вирішили, тобто для виконання цієї мети, організувати своєрідну виставку українських виробів тут, в Еш-сюр-Альзетт, найближчим часом.

Кошти, отримані від цієї виставки, призначені для вищезгаданих голодуючих, за вирахуванням 25 % чистого прибутку, який ми зобов'язуємося передати Благодійному бюро міста Еш. Ми чітко наголошуємо, що наша мета абсолютно неполітична, а виключно благодійна.

Згадана виставка складатиметься з трьох відділів, а саме:

¹ В тексті: Vve. G. Hilbert

² В тексті скорочення – Th.

Відділ 1 – Українські текстильні вироби, рукоділля, вишивка, килими, штори, сумки та інші предмети ткацтва.

Відділ 2 – Українська [торгівля]¹, вироби з дерева, ліпнина, декоративні вироби, столи, черепиця тощо, а також кераміка.

Відділ 3 – Література різними мовами, малюнки, краєвиди, журнали, документи, знаки розрізнення тощо.

На цій виставці ми маємо намір, як завжди, продавати різні товари потенційним зацікавленим [покупцям] та, за потреби, приймати замовлення на певні товари.

Цим самим ми звертаємося до шановних членів міської ради з люб'язним проханням розглянути нашу справу.

Щоб отримати цей дозвіл, ми вже звернулися до уряду з цього приводу, і вони повідомили нам, що для цього немає жодних перешкод, і що виключно міська адміністрація відповідає за надання нам цього дозволу.

Якщо шановним членам міської ради знадобляться додаткові пояснення, ми будемо раді їх надати.

З повагою,

Президент

[підпис І. Софроненко]

Секретар

[підпис Є. Петренко]

Джерела та література:

1. Волонтери відшукали могилу сотника Армії УНР і діяча ОУН. *Історична правда*. 10 березня 2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2018/03/10/152191/> (дата звернення: 01.11.2025).

2. Денека О. Часопис «Запорожець» (1936–1939 рр.) – трибуна українського «Товариства Запорожців» у Франції. *Укр. періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомлення 10-ї Всеукр. наук. - теор. конф.*, Львів, 17–18 трав. 2002 р. Львів, 2002.

3. *Діло*. Львів, 1923. № 158 (100039). 17 жовтня 1923 р. № 158 (100039). С. 3. URL: <https://surl.li/zvcjvn> (дата звернення: 01.11.2025).

4. Енциклопедія українознавства : словникова частина / голов. ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Шевченка. Т. 9 : голов. ред. В. Кубійович. 1980. 3600 с.

5. З життя Товар. б. вояків армії УНР. *Тризуб*. Париж, 1928. Ч.16 (122). 29 квітня. С. 30.

6. Заснування у Великому Князівстві Люксембурзькому Комітету допомоги голодним на Україні. *Тризуб*. Париж, 1934. Ч. 24 (430). 1 липня. С. 13. <https://diasporiana.org.ua/?s=%D0%A2%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%83%D0%B1> (дата звернення: 01.11.2025).

7. Йосип Твердовський. Некролог. *Тризуб*. Париж, 1930. Ч.18 (226). 4 травня. С. 23.

8. Косенко І. П'ять років життя Союзу емігрантських Організацій у Франції 1925-1930 рр. *Тризуб*. Париж, 1930. Ч. 22-23. 8 червня. С. 10-28.

9. Котович Л. Українська еміграція у Франції. *Тризуб*. Париж, 1925. Ч. 3. 1 листопада. С. 9-10.

10. Крушинський Ф. Україна чистих серцем. Останній похід полковника Дубового. Париж, 1957. 12 с.

11. Лазарович М. Поіменний список Легіону Українських Січових стрільців. URL: <https://surl.li/csmmom>

12. Лист комісара поліції до мера міста Еш-Альзетт. Еш-сюр-Альзетт. 4 травня 1933 р. Archives of Esch-sur Alzette: CULT-8-b-1-008; CULT-8-c-1-003. Архів Еш-сюр-Альзетт. Люксембург. Асоціації «Україна» (L'Ukraine) в Люксембурзі.

13. Литвиненко Ю. Де наші найкращі традиції. *Запорожець*. Париж, 1939. Ч. 23-24, липень-серпень. URL: [file:///Users/mac/Downloads/file%20\(5\).pdf](file:///Users/mac/Downloads/file%20(5).pdf) (дата звернення: 01.11.2025).

14. Маліїв М. З життя Української господарської академії в ЧСР. *Діло*. Львів, 1927. 7 вересня. № 199 (11167). С. 2. <https://surl.li/colzix> (дата звернення: 11.11.2025).

¹ В тексті «Ukrainisches gewerbe», можливо означає товари дрібних приватних підприємців (бізнесу).

15. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. 372 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016463> (дата звернення: 01.11.2025).

16. Перша Українська Громада на терені Франції в Кнютанжі. *Триzub*. Париж, 1930. Ч. 22-23. 8 червня. С. 30-39.

17. Підготовчий з'їзд української еміграції в Кнютанжі. *Триzub*. Париж, 1930. Ч. 22-23. С. 11.

18. Савченко В. У вирі конфліктів: українська діаспора у Франції (1925-1930 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2022. Вип. 4. С. 65-74. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.168> (дата звернення: 01.11.2025).

19. Свято Шевченка у Люксембурзі. *Діло*. Львів, 1926. № 79(10754). 11 квітня. С. 2-3. URL: https://archive.org/details/GazetaDilo19220901/Gazeta_Dilo_1926_04_11/page/n3/mode/2up (дата звернення: 01.11.2025).

20. Сокович Є. Перший випуск Української Господарської Академії в Подебрадах. *Триzub*. Париж, 1927. Ч. 48 (106). 25 грудня. С. 11 - 14.

21. Троцинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ: Інтел, 1994. 259 с.

22. Тут і далі див. колекцію тижневика «Триzub» (громадсько-політичний і літературно-мистецький тижневик). Париж, 1925-1935. – URL: <https://diasporiana.org.ua/?s=%D0%A2%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%83%D0%B1> (дата звернення: 01.11.2025).

Чолій І. Пам'яті Осипа Твердовського. *Літопис Червона калина*. 1931. Ч. 2. С. 16-17. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Litopys_Chervonoj_Kalyny/1931_Chyslo_02/ (дата звернення: 11.11.2025).

References:

1. Volontery vidshukaly mohyly sotnyka Armii UNR i diiacha OUN. *Istorychna pravda*. 10 bereznia 2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2018/03/10/152191/> (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].

2. Deneka O. Chasopys «Zaporozhets» (1936–1939 rr.) – trybuna ukrainskoho «Tovarystva Zaporozhtsiv» u Frantsii. *Ukr. periodyka: istoriia i suchasnist: Dop. ta povidomlennia 10-yi Vseukr. nauk.-teor. konf.*, Lviv, 17–18 trav. 2002 r. Lviv, 2002. [in Ukrainian].

3. *Dilo*. Lviv, 1923. № 158 (100039). 17 zhovtnia 1923 r. № 158 (100039). S. 3. URL: <https://surl.lu/zvcjvn> (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].

4. *Entsyklopediia ukrainoznavstva : slovnykova chastyna / holov. red. V. Kubiiovych; Naukove tovarystvo im. Shevchenka*. T. 9 : holov. red. V. Kubiiovych. 1980. 3600 s. [in Ukrainian].

5. *Z zhyttia Tovar. b. voiakiv armii UNR. Tryzub*. Paryzh, 1928. Ch.16 (122). 29 kvitnia. S.30. [in Ukrainian].

6. *Zasnuvannia u Velykomu Kniazivstvi Liuksemburzkomu Komitetu dopomohy holodnym na Ukraini. Tryzub*. Paryzh, 1934. Ch. 24 (430). 1 lystopada. S. 13. <https://diasporiana.org.ua/?s=%D0%A2%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%83%D0%B1> (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].

7. Yosyp Tverdovskyi. Nekroloh. *Tryzub*. Paryzh, 1930. Ch.18 (226). 4 travnia. S. 23. [in Ukrainian].

8. Kosenko I. P'iat rokiv zhyttia Soiuzu emihrantskykh Orhanizatsii u Frantsii 1925-1930 rr. *Tryzub*. Paryzh, 1930. Ch. 22-23. 8 chervnia. S. 10-28. [in Ukrainian].

9. Kotovych L. *Ukrainska emihratsiia u Frantsii. Tryzub*. Paryzh, 1925. Ch. 3. 1 lystopada. S. 9-10. [in Ukrainian].

10. Krushynskyi F. *Ukraina chystykh sertsem. Ostannii pokhid polkovnyka Dubovoho*. Paryzh, 1957. 12 s. [in Ukrainian].

11. Lazarovych M. Poimennyi spysok Lehionu Ukrainskykh Sichovykh striltsiv. URL: <https://surl.li/csmmom> [in Ukrainian].

12. *Lyst komisara politsii do mera mista Esh-Alzett. Esh-siur-Alzett*. 4 travnia 1933 r. Archives of Esch-sur Alzette: CULT-8-b-1-008; CULT-8-c-1-003. Arkhiv Esh-siur-Alzett. Liuksemburh. Asotsiatsii «Ukraina» (L'Ukraine) v Liuksemburzi. [in French].

13. Lytvynenko Yu. *De nashi naikrashchi tradytsii. Zaporozhets*. Paryzh, 1939. Ch. 23-24, lystopaden-serpen. URL: [file:///Users/mac/Downloads/file%20\(5\).pdf](file:///Users/mac/Downloads/file%20(5).pdf) (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].

14. Maliiv M. *Z zhyttia Ukrainskoi hospodarskoi akademii v ChSR. Dilo*. Lviv, 1927. 7 veresnia. № 199(11167). S. 2. <https://surl.li/colzix> (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].

15. Narizhnyi S. Ukrainska emigratsiia: kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy. Ch. 1. Praha, 1942. 372 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016463> (Accessed 1 November 2025). [in Ukrainian].
16. Persha Ukrainska Hromada na tereni Frantsii v Kniutanzhi. *Tryzub*. Paryzh, 1930. Ch. 22-23. 8 chervnia. S. 30-39. [in Ukrainian].
17. Pidhotovchyi zizd ukrainskoi emihratsii v Kniutanzhi. *Tryzub*. Paryzh, 1930. Ch. 22-23. S. 11. [in Ukrainian].
18. Savchenko V. U vyri konfliktiv: ukrainska diaspora u Frantsii (1925-1930 rr.). *Starozhytnosti Lukomoria*. 2022. Vyp. 4. S. 65-74. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.168> (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].
19. Sviato Shevchenka u Liuksemburzi. *Dilo*. Lviv, 1926. № 79(10754). 11 kvitnia. S. 2-3. URL: https://archive.org/details/GazetaDilo19220901/Gazeta_Dilo_1926_04_11/page/n3/mode/2up (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].
20. Sokovych Ye. Pershyi vypusk Ukrainskoi Hospodarskoi Akademii vъ Podebradakh. *Tryzub*. Paryzh, 1927. Ch. 48 (106). 25 hrudnia. S.11-14. [in Ukrainian].
21. Troshchynskiy V.P. Mizhvoienna ukrainska emihratsiia v Yevropi yak istorychne i sotsialno-politychne yavyshe. Kyiv: Intel, 1994. 259 s. [in Ukrainian].
22. Tut i dali dyv. kolektsiiu tyzhnevyka «*Tryzub*» (hromadsko-politychnyi i literaturno-mystetskyi tyzhnevyk). Paryzh, 1925-1935. URL: <https://diasporiana.org.ua/?s=%D0%A2%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%83%D0%B1> (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].
23. Cholii I. Pam'iaty Osypa Tverdovskoho. *Litopys Chervona kalyna*. 1931. Ch.2. S. 16-17. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Litopys_Chervonoi_Kalyny/1931_Chyslo_02/ (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].